

**Петровський В.В.**

## **ПРОБЛЕМИ РОЗПОДІЛУ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ (погляд з заходу)**

Ще десять років тому таке формулювання виглядало б просто блюзнірством. Сьогодні для багатьох вже стала звичною констатація: після більш ніж п'яти років переговорів, протягом яких світ жахали звістками про неминучість російсько-українського конфлікту (можливо, навіть ядерного), доля 833 кораблів Чорноморського флоту та його берегової інфраструктури вважається вирішеною (на час публікації статті кораблів, звичайно, стало значно менше).

В історичному плані доля Чорноморського флоту і його бази - Севастополя складалася драматично, а часом трагічно. Відомо, що "легендарний Севастополь, неприступний для врагов", після 11-місячної облоги був у 1855 р. захоплений англо-французьким десантом (сардинців і турків ми не враховуємо). Кораблі флоту було затоплено в бухті, а з 16 тисяч моряків залишилися живими ледь 800. Поновлений флот початку ХХ століття фактично перестав існувати в кінці громадянської війни, частину кораблів у 1924 р. затоплено в Бізерті. У період другої світової війни кораблі флоту були розпорошені по бухтах Чорноморського узбережжя у зв'язку з захопленням Севастополя румунськими та німецькими дивізіями.

Загальними положеннями зарубіжних авторів при аналізі російсько-українських дебатів стосовно теперішньої долі Чорноморського флоту стали такі: еліти обох країн намагалися максимально використати в цьому питанні історичні, політичні й психологічні фактори для посилення почуття національної ідентичності. Крім того, у західних оглядачів не викликає сумніву той факт, що мова йшла не стільки про військове значення флоту, скільки про державний престиж та контроль над Кримським півостровом.

Випускник Канзаського університету М. Нордберг обстоював тезу про те, що рішення українського керівництва відносно розподілу Чорноморського флоту було обумовлене комбінацією внутрішніх і зовнішніх впливів. Необхідно було брати до уваги наявність сепаратистських тенденцій у Криму, точки зору націоналістів Західної України та Києва, енергетичну залежність від Росії, стосунки з кремлівською владою взагалі, відсутність міжнародної зацікавленості проблемою в цілому і Севастополя зокрема [1].

Аргументи російських політиків базувалися в основному на історичних та етнічних доказах, а українських - на громадянських і юридичних підставах, починаючи з 1992 року. Останнє твердження К. Коверта (Джорджтаунський університет) неточне, бо українські історики неодноразово звертали увагу як на історичні корені українства в Криму й Севастополі, так, власне, і на історію створення Чорноморської ескадри, тісно пов'язаної з територією України та її жителями. З боку Росії, зауважував Р. Шпорлюк, докази ґрунтувалися на невмирущій темі російської історії: стосунках між етносом (або нацією) російського народу і російською державою. Створена в Радянському Союзі севастопольська легенда (битви, військові кампанії, облоги) романтизувала минуле, тому читалася, наче сценарій Голівуду [2].

За Д. Лепінгвеллом, належність Чорноморського флоту до України була б підтвердженням її суверенітету й територіальної цілісності, а для Росії - гарантією майбутньої ролі в близькому зарубіжжі [3].

Зазначимо: вперше ідея розподілу Чорноморського флоту (хоча й спекулятивно-фальшива) виникла ще в роки радянського режиму. Щоб запевнити країни Заходу в начебто незначних масштабах загрози з південного флангу, нарком закордонних справ Г.В. Чичерін 19 липня 1923 року запропонував Й.В. Сталіну схвалити план розподілу Чорноморського флоту на російську, українську та закавказьку частини. У такому разі англійські військово-морські сили порівнювалися б з якимось одним з цих флотів, хоча насправді Москва й далі продовжувала б керувати трьома флотами як єдиною бойовою одиницею [4].

Наукові співробітниці Гарвардського університету Ф.Хілл та П.Джуett з допомогою російських вчених С. Григор'єва і С. Кострициної обґрунтували наявність тісного зв'язку між претензіями Росії на Чорноморський флот і Севастополь, вимогами якнайшвидше передати Москві ядерні боєприпаси і економічним тиском. Керівництво в Кремлі, комбінуючи наступ на трьох фронтах: економічному, територіальному і безпеки, домагалася, щоб Україна остаточно не вийшла зі сфери впливу Росії. Автори припускають, що рішення 1991 року про оголошення флоту частиною збройних сил СНД, як і угода в Ялті від 3 серпня 1992 року про спільне українсько-російське командування Чорноморським флотом до 1995 р., не зустріло розуміння ні в Росії, ні в Україні. Дані іноземної преси та інтерв'ю, які наводять автори, показують: тиск з боку Росії протягом 1992-1993 років посилювався, а це викликало відповідну реакцію Києва. Так, у середині березня 1993 російські офіційні особи попередили керівництва країн Східної Європи: немає сенсу планувати в Києві відкриття великих посольств, бо протягом 18 місяців вони будуть знижені до рівня консульств [5].

М. Нордберг слушно зауважує: звичайно, політично наївні українські військові проявили підвищену активність, не підтримуючи ідеї розподілу Чорноморського флоту взагалі. А командуючий ВМС України контр-адмірал Б. Кожин навіть у квітні 1997 року заявляв, що головна небезпека для України виходить від Росії, яка планує поглинути її [6].

Канадські професори Д.Р. Марплз і Д.Ф. Дьюк небезпідставно вказують: неможливо відірвати проблему військово-стратегічного значення Чорноморського флоту від питання про долю кримських татар, від економічного й соціального розвитку Криму, від дебатів щодо законності його передачі до складу УРСР 26 квітня 1954 року, від історичного фону взагалі. Для Росії Крим мав важливе історичне, культурно-етнічне і економічне значення, а флот розглядався як противага активізації дій у цьому регіоні з боку Туреччини, Ірану й Пакистану. Деякий час радикальні політики Москви навіть згоджувалися з подвійним російсько-українським командуванням над Чорноморським флотом, але за відмови України від Кримського півострова [7]. Звичайно, за таких умов Київ не міг дати згоди. Більше того, на думку французького аналітика П. ван Гама, для України навіть попередня ідея про входження флоту до складу об'єднаних збройних сил СНД виглядала цілком неприйнятною, бо насправді б означала підпорядкування його саме Росії [8]. Це твердження висунув і колишній міністр оборони України К. Морозов, який в одному з інтерв'ю прямо заявив: "...флотом керує російський Головний штаб Військово-морських сил та Міністерство оборони Росії" [9].

Логічно, що наукові співробітниці Гарвардського університету Ф. Хілл та П. Джуett, як ми вказували, не

сумнівалися: ні Росія, ні Україна рішення про спільне командування флотом виконувати не збиралися [10]. Нереальною, вважає Г. Кремер, була й пропозиція України залишити кораблі Чорноморського флоту за нею, за виключенням тих, що несли на борту ядерні заряди. Після зняття з суден атомної зброї їх планувалося також передати під владу Києва. Взагалі, для України володіння Чорноморським флотом мало важливе психологічне значення: показати Росії – колишньому гегемону, що часи його панування скінчилися. Звичайно, резонно підкреслює Г. Кремер, київське керівництво добре знало, що фактично дві третини кримчан у день референдуму 1 грудня 1991 р. не підтримали гасло незалежності, а значить, не бажали бачити флот українським. Продовжувалася війна декретів, заяв, історичних доказів, взаємних обвинувачень. Академік Д.І. Лихачов заявив, приміром: втрата Чорноморського флоту – це фактично втрата національної культури, бо на флоті, за традицією, в Росії служили найбільш освічені люди: В. Даль, В. Верещагін, І. Айвазовський, К. Брюлов, М. Римський-Корсаков, О. Можайський та інші. [12]

Як стверджують експерти України, аналіз Чорноморсько-Азовського басейну як театру воєнних дій, проведений у 1994-1995 роках, показав: тут можуть діяти під час війни 250 бойових кораблів, у тому числі – до 10-16 підводних човнів [13]. Хоча, підкреслює К. Коверт, більше третини кораблів флоту будувалися 30 років тому, а західні дипломати жартували, що більшість з них придатні лише для виробництва лез для бриття, однак обидві країни вперто обстоювали своє право на Севастополь і флот [14].

Ситуація складалася непросто: якщо професор школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету Д.С. Данкан стверджує, що в 1992 році більшість офіцерів Чорноморського флоту не побажала присягати на вірність Українській державі [15], то колишній радник Міністерства оборони України, генерал-майор армії США М. Кравців наводить інші дані. Посилаючись на виступ генерал-полковника К. Морозова 12 травня 1994 року, він пише, що до березня 1992 року 85 відсотків офіцерів готові були служити Україні, лише чекали рішення уряду щодо належності Чорноморського флоту. Більше того, існували плани формування Україною 16 морських ескадр з особовим складом до 40 тисяч моряків (включаючи частини берегової оборони).[16]

Незважаючи на підняття російських прапорів на більш ніж 200 кораблях Чорноморського флоту на початку 1993 року, незважаючи на вимоги Росії ліквідувати в Криму військово-морські бази України, Київ не відступав. Російські та українські історики продовжували ламати списи щодо законності володіння Севастополем, внеску обох народів у його будівництво та оборону. Звичайно, у цих дебатах навіть на задньому плані не згадувалося прізвище шотландця Г.М. Макензі (1745-1786), який колись керував створенням Севастопольської військово-морської бази.

Союз офіцерів України вимагав від Л. Кравчука не віддавати флот Росії, а навесні 1992 року сприяв діям щодо встановлення контролю над кораблями та інфраструктурою флоту в Миколаєві [17]. Л. Кравчук вважав, що віддати Севастополь Росії – значить викликати “ефект доміно”, бо після цього Крим не зможе залишатися українським. На думку випускника Вільного університету в Амстердамі Д. Снела, російський Чорноморський флот політики України розглядали б у такому разі базою російського імперіалізму та кримського сепаратизму [18]. А. Віттковські наводить характерний у цій напруженій ситуації приклад: після того, як російські моряки намагалися захопити станцію протиповітряної оборони, Київ у кінці травня 1994 року дислокував у Криму 200 солдатів Національної гвардії, а керівник УНА-УНСО О. Вітович заявив, що його організація готова надати в розпорядження українських структур півострова 200 ветеранів бойових дій у Придністров'ї та Абхазії [19].

Але внутрішня слабкість України, її невисокий тоді імідж на Заході примусили Л.М. Кравчука у вересні 1993р. на переговорах з Б.М. Єльциним у Масандрі погодитися на продаж частини Чорноморського флоту і на передачу ядерної зброї Росії. А нетерплячій позиції російської влади Президент України вирішив, як вважає старший науковий співробітник фонду Карнегі з міжнародного миру Ш. Гарнет, протиставити переговори з США і домагатися гарантій безпеки від ряду країн, не виключаючи й Росії [20].

Віце-президент міжнародної асоціації з вивчення націоналізму професор О. Мотиль характеризував позицію Л. Кравчука в Масандрі з винятковим сарказмом. Він писав: президент України запропонував Б. Єльцину поділити флот, який належав Росії і нею фінансувався, надвоє. Звідси “резюме”: Л. Кравчук продавав неіснуючий флот неіснуючій державі, але неіснуюча еліта заявляла, що ці маневри стали ляпасом неіснуючій нації, гонор якої осквернив президент своїми інтригами [21].

Західні експерти впевнені, що причиною зняття з посади міністра оборони України генерал-полковника К. Морозова у жовтні 1993 була його різка незгода з передачею більшої частини Чорноморського флоту Росії і заборонаю на вивід з Криму російських військових частин. Свою позицію колишній міністр виклав на початку 1995 року, виступаючи в Гарвардському університеті. На його думку, Україна втратила контроль над Чорноморським флотом в основному завдяки відчайдушним діям українських саботажників і російських провокаторів [22].

Заслужений професор у відставці університету Лас Вегасу Д. Албіні і докторант державного університету Нью-Йорку Д. Андерсон припускають, що справа керівника військової розвідки збройних Сил України генерал-майора О. Скіпальського була прямо пов'язана з результатами зустрічі двох президентів у Масандрі. Будучи лідером Союзу українських офіцерів і симпатиком Руху, він оприлюднив версію про підготовку замаху на прем'єр-міністра Л. Кучму, начебто за те, що він “продався” Росії. Очевидно, такою заявою він хотів якоюсь мірою завадити тим спробам російських спецслужб, які постійно діяли в Криму, допомагаючи сепаратистам. Тим більше, що представник військово-морських сил України М. Савченко заявив: російські офіцери тісно співпрацюють з кримськими сепаратистами, намагаючись прискорити повернення стратегічно важливого півострова під московський контроль. Взагалі, автори статті доводять, що наявність у Криму 50 тисяч російських військовослужбовців – надійне джерело російського шпигунства. Разом з 50 організованими злочинними угрупованнями вони являють собою базу для ліквідації української влади в Криму [23]. Зазначимо, що останній доказ після рішучих операцій сил МВС України вже не діє.

Рішуча перевага для київської влади настала в Криму після того, як, на думку німецького політолога А. Віттковські

та викладача Норвезької військової академії Т. Буквола, колишній партійній номенклатури півострова були надані права на приватизацію прибуткових об'єктів [24]. Саме ці та інші кроки Києва в 1995 році передбачали співробітники університету Альберти (Едмонтон) Д.Р. Марплз та Д.Ф. Дьюк. Вони обґрунтували такі альтернативні підходи української влади стосовно Криму: часткові поступки, тобто спробу відкупитися від впертої кримської еліти наданням матеріальних привілеїв; конфронтаційну тактику, включаючи економічні санкції, адміністративні репресії і навіть військову силу; компромісний договір по Криму з Росією, у тому числі по Чорноморському флоту. Автори іменували цю політику, цитуючи фашистського гауляйтера рейхскомісаріату "Україна" Е. Коха, політикою "горілки та батога" [25].

Після підписання й ратифікації Великого договору між Росією та Україною, згідно якого проблема Чорноморського флоту й належності Криму формально вирішена до 2017 року, перспективи подальших стосунків обох держав у кримському питанні оцінюються, однак, по-різному. З одного боку, амбіції Росії на роль великої держави не зникли, а її керівна потуга в СНД навряд чи буде зменшуватися, скоріше – навпаки, збільшуватись. По-друге, наміри Росії відновити статус великої морської держави цілком серйозні. Хоча рекомендації конференції в Санкт-Петербурзі (березень 1993 року) про введення посади міністра ВМФ, розробку морської доктрини, посилення потенціалу флоту в цілому, як і пропозиції ЛДПР про будівництво 120 підводних ракетноносців, 150 великих надводних кораблів, введення до складу флоту кожні сім років авіаносців тонажністю по 70 тисяч тонн [26], не виконані, але дещо в цьому напрямі вже робиться. Так, на 2000 рік запланована добудова бойових кораблів для глобального протистояння з США, на флот буде витрачено 20% коштів Міністерства оборони (в 1999 році – лише 9 відсотків). І хоча Чорноморський флот займає незначну долю у складі ВМФ Росії, але не випадково всі 50 найбільших кораблів перейшли саме до неї. Крім того, підкреслює австрійський капітан Х.Ф. Вершютц, військова інфраструктура Криму навіть важливіша, ніж сам флот, більше ста суден якого придатні лише на брухт [27].

Ф.С. Ларрабі й А. Лінч схиляються до думки, що Україна не бажає "бути останнім вагоном у російському поїзді", але її майбутнє, як і кримські проблеми, може вирішуватися лише за такими сценаріями: фінляндизація, економічна інтеграція з Росією або військово-політична інтеграція України з СНД та Російською федерацією [28].

Ще кілька років тому позиції зарубіжних та вітчизняних вчених стосовно майбутнього російсько-українських відносин, не виключаючи й кримські проблеми, виглядали досить драматично. Ч. Дік, наприклад, прогнозував можливість заходів Росії щодо дестабілізації становища в Україні, провокуючи внутрішні конфлікти, після чого начебто йшло б втручання у її справи під виглядом захисту миру чи російськомовного населення [29]. Таке тлумачення перегукувалося з передбаченням директора відділу міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету М. Кулинича, який припускав, що загроза війни для України, як і серйозних конфліктів, не шезла. Причинами можливих зіткнень могли стати політичні, територіальні, національно-етнічні, релігійні протиріччя, які неможливо вирішити мирним шляхом [30].

Але останнім часом спостерігається значно більше поглядів, подібних до висловлювань професора Массачусетського технологічного інституту Б.Д. Тейлора та професора університету Халла (Сомерсетшир) К.Д. Уолтона. Вони переконані: слабкість Росії хронічна, навіть прихід до влади "сильної особи" не дозволить поставити перед країною грандіозні цілі. Максимальною з них може бути, на думку Уолтона, спроба частково відновити нео-СРСР, але боротьба за азіатський регіон, Кавказ, Середню Азію загрожує цілком поглинути потугу Росії [31]. Б. Д. Тейлор, полемізуючи з К. Морозовим, ще в 1995 році схилявся до думки, що небезпеку з боку Росії не треба перебільшувати, бо російське суспільство в основному не підтримує силових методів розширення кордонів чи зон впливу. І якщо Росія й небезпечна для української державності, то на значній відстані, тому майбутнє України – в її власних руках [32]. Щодо Криму, то навіть російська преса запевняє читачів, що проблеми півострова як зовнішньополітичної для України тепер не існує, а в політичному плані автономія інтегрувалася до українського суспільств [33]. Безумовно, це перебільшення, але в будь-якому разі вирішення проблем, і Чорноморського флоту зокрема, розвиватиметься насамперед шляхом компромісів, а не застосуванням сили.

## Бібліографія

1. Nordberg M. Domestic Factors Influencing Ukrainian Foreign Policy // *European Security* (London). – 1998. – Vol. 7. – <sup>1</sup> 3. – P. 66.
2. Covert K. Overlapping imagined Communities: the Black Sea Fleet Negotiations between Russia and Ukraine, 1992-1996 // *Canadian review of Studies in Nationalism* (Charlottetown). – 1997. – Vol. XXIV. – № 1-2. – P. 24-25.
3. Цит. по: Шевчук А. Крим: внутрішні протиріччя та російський вплив (1989-1994) // *Молода нація. Альманах* (Київ). – 1998. – № 8. – С. 75.
4. Военно-исторический журнал (Москва). – 1993. – № 5. – С. 96.
5. Hill F., Jewett P. "Back in the USSR". Russia's Intervention in the Internal Affairs of the former Soviet Republics and the Implications for United States toward Russia. January 1994. - Cambridge. - 1994. - p. 70-78.
6. Nordberg M. Op. cit. - p. 78.
7. Marples D.R., Duke D.F. Ukraine, Russia and the Question of Crimea // *Nationalities Papers* (New York). - 1995. - Vol. 23.-No.2. - P. 276 - 277.
8. Ham. P.van. L'Ukraine, La Russie et la Securite europeenne : incidences sur la Politique occidentale. - Paris. -1994.- P. 29.
9. Рух - Прес (Київ). - 1994. - Ч. 35. - С. 8.
10. Hill F., Jewett P. Op.cit. - P. 72.
11. Kramer H. Rubland und die Ukraine. Die Politic Moskaus gegenuber Kiew seit dem Ende der Sowjetunion. - Vierow bei Greiswald. - 1996. - S. 89-90.

12. Russisch - Ukrainischer Konflikt // Rubland Perspektiven (Leinfelden- Echterdingen). - 1996. - H. 3. - S. 22.
13. Холопцев О.В., Баранов О.М., Гончар О.В. Сейсмогідроакустичні засоби стеження та їх місце в Єдиній системі висвітлення обстановки в Чорноморсько - Азовському басейні // Наука і оборона (Київ). - 1999. - № 4 - С.46.
14. Covert K. Ibid. - p.21 - 26.
15. Duncan J.S. Ukraine and the Ukrainians // The Nationalities Question on the Post- Soviet States. - London; New York. - 1996. - P. 204.
16. Krawciw N.S.H. Ukrainian Perspectives on National Security and Ukrainian Military Doctrine // State Building and Military Power in Russia and the new States of Eurasia. - Armonk, New York; London. - 1995. - P. 143- 144.
17. Kuzio T. Ukrainian Civil - Military Relations and the Military Impact of the Ukrainian Economic Crisis // State Building and Military Power... - P. 170 - 171.
18. Snel G. At the Border of European Security: The Case of Ukraine // Rising Tension in Eastern Europe and the former Soviet Union. - Aldershot etc. - 1996. - P. 121.
19. Wittkowsky. A National Staatsbildung in der Ukraine. Die politische Okonomie eines "historischen Kompromisses" // Osteuropa (Stuttgart). - 1998. - H. 6. - S. 589-590.
20. Garnett Sh.W. The Sources and Conduct of Ukrainian nuclear Policy: November 1992 to January 1994 // The nuclear Challenge in Russia and the new States of Eurasia. - Armonk, New York; London. - 1995. - P. 134; Garnett Sh.W. U.S. - Ukrainian Relations. Past, Present, and Future // Ukraine in the World. Studies in the International Relations and Security Structure of a newly Independent State. - Cambridge. - 1998. - P. 109.
21. Motyl A.J. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism // Patterns in Post-Soviet Leadership. - Boulder, etc. - 1995. - P. 119.
22. Morozov K. Ukrainian Independence in the International Context // Perspectives on Contemporary Ukraine (Cambridge). - 1995. - Vol. 2. - <sup>1</sup> 1. - P. 4.
23. Anderson J., Albini J.L. Ukraine's SBU and the new Oligarchy// International Journal of Intelligence and Counterintelligence (New York). - 1999.- Vol. 12. - <sup>1</sup> 3. - P. 291-292.
24. Wittkowsky A. Nationalstaatsbildung in der Ukraine. Die politische Okonomie eines "historischen Kompromissus"//Osteuropa (Stuttgart). - 1998. - H. 6. - S. 592; Bukvoll T. Ukraine and European Security. - London. - 1997. - P. 37.
25. Marples D.R., Duke D.F. Ukraine, Russia, and the Question of Crimea // Nationalities Papers (New York). - 1995. - Vol. 23. - <sup>1</sup> 2. - P. 277.
26. Kipp J.W. Russian Military Forecasting and the Revolution in Military Affairs: A Case of the Oracle of Delphi or Cassandra? // The Journal of Slavic Military Studies (London). - 1996. - Vol. 9. - <sup>1</sup> 1. - P. 11-13.
27. Wehrschutz Chr. F. Die russisch-ukrainischen Beziehungen unter der Aspekt der NATO-Osterweiterung // Osterreichische Militarische Zeitschrift (Wien). - 1998. -
28. <sup>1</sup> 1. - S. 31.
29. Larrabee F.S., Lynch A. Russia, Ukraine and European Security. Implications for Western Policy. - Santa Monica. - 1994. - P. 15, 22.